

УДК 343.228:340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.88>

СВОЄЧАСНІСТЬ ЯК ОСНОВНА ОЗНАКА НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ

Коштура Б.В.,

магістр у сфері права

e-mail: b.koshtura@gmail.com

Коштура Б.В. Своєчасність як основна ознака необхідної оборони.

В цій статті розглянуто необхідну оборону через призму своєчасності, однієї з найпроблемніших ознак необхідної оборони. Особливої актуальності дане питання набуває через важливість та загальну складність тлумачення та застосування на практиці права особи на необхідну оборону, що є гарантією дотримання справедливості та невід'ємного суб'єктивного права людини при посяганні на її життя, здоров'я або майно. Це питання є важливим як для практикуючих юристів, так і для науковців, адже воно торкається базових принципів справедливості та правосуддя.

У статті акцентується увага на своєчасності як ключовій ознаці необхідної оборони. Інші ознаки беруться до уваги, але розглядається можливість визнання їх другорядними. Аналіз законодавства та судової практики США демонструє, що для виправдання дій оборони вони мають бути здійснені виключно в період реальної загрози. Тобто, захисні дії повинні тривати лише протягом часу існування небезпечного посягання, яке потребує негайного відвернення чи припинення. Це включає як моменти фактичного нападу, так і створення реальної загрози нападу.

Передбачено класифікацію та розгляд своєчасності необхідної оборони на "передчасну" та "запізніла". Розгляд понять «передчасної» та «запізнілої» оборони допомагає глибше зрозуміти правові рамки своєчасності. Передчасна оборона характеризується діями, здійсненими до виникнення загрози, що веде до відповідальності на загальних підставах. Запізніла оборона має місце після завершення посягання, і питання про правомірність таких дій залежить від усвідомлення захисником факту відсутності подальшої загрози.

Висновки, представлені в статті, підкреслюють важливість своєчасності для оцінки правомірності необхідної оборони. Це не лише запобігає зловживанням правом на захист, але й сприяє забезпеченню справедливого та обґрунтованого правосуддя. Таким чином, доводиться своєчасність як фундаментальна ознака, що визначає межі необхідної оборони та забезпечує баланс між правом на захист і вимогами правопорядку.

Ключові слова: необхідна оборона, своєчасність, самозахист, норми права, повномасштабна війна.

Kostura B.V. The timeliness of necessary defense as its primary element.

In this article, the concept of necessary defense is examined through the lens of timeliness, which is one of the most challenging aspects of justifiable self-defense. The relevance of this issue is heightened due to the importance and general complexity of interpreting and applying an individual's right to necessary defense in practice. This right serves as a guarantee for upholding justice and protecting an individual's life, health, or property when faced with aggression. The topic is significant for both practicing lawyers and scholars, as it touches upon fundamental principles of justice and jurisprudence.

The article emphasizes timeliness as a crucial characteristic of necessary defense. Analysis of U.S. legislation and case law demonstrates that defensive actions must occur exclusively during the period of actual threat to be justified. In other words, protective actions should only last as long as the dangerous aggression persists, requiring immediate prevention or cessation. This includes moments of actual attack as well as the creation of a real threat of attack.

Examining the concepts of "premature" and "belated" defense helps deepen our understanding of the legal framework surrounding timeliness. Premature defense refers to actions taken before the threat arises, leading to liability on general grounds. Belated defense occurs after the aggression has ceased, and the legitimacy of such actions depends on the defender's awareness of the absence of further threat.

The conclusions presented in the article underscore the importance of timeliness in assessing the legitimacy of necessary defense. Timeliness not only prevents abuse of the right to self-defense but also contributes to fair and well-founded justice. Thus, timeliness stands as a fundamental characteristic that defines the boundaries of necessary defense and balances the right to protection with the demands of maintaining order.

Key words: necessary defense, timeliness, self-defense, legal norms, full-scale war.

Постановка проблеми. Тема своєчасності як основної ознаки необхідної оборони у кримінальному праві є критично важливою для забезпечення справедливості в судочинстві. Необхідна оборона, згідно з українським законодавством, повинна відповідати певним критеріям, серед яких центральне місце займає своєчасність дій. Своєчасність оборони визначає легітимність використання захисних заходів для відвернення небезпеки, яка є реальною, неминучою та невідворотною.

У контексті своєчасності, суди часто стикаються з викликами, пов'язаними з оцінкою моменту, коли захисні дії є виправданими. Наприклад, у випадках, коли напад вже розпочався або є неминучим, особа має право на захист навіть за умов відсутності реальної загрози в конкретний момент. Однак, проблематика полягає в розмежуванні ситуацій, коли особа дійсно знаходиться під загрозою, від випадків, де обставини могли бути неправильно оцінені.

Актуальність цієї теми підкреслюється сучасними тенденціями в судовій практиці та необхідністю адаптації до нових видів загроз, включаючи повномасштабну війну в державі. Аналіз закордонного досвіду та порівняння з українською практикою дозволяє глибше зрозуміти і вдосконалити підходи до визначення своєчасності як ключового аспекту необхідної оборони.

Стан опрацювання. Інститут необхідної оборони досліджується науковцями багато років. Підлягало дослідженню поняття необхідної оборони і як фундаментальне поняття, і як взаємопов'язане з іншими нормами права. Науковою спільнотою досліджено відповідальність, яка настає, та повинна наставати у зв'язку з неправильним застосуванням даної норми. Однак досліджень своєчасності необхідної оборони, як основної її складової є недостатньо.

Метою статті є дослідження інституту необхідної оборони через призму своєчасності, як найважливішої ознаки.

Виклад основного матеріалу. Хоча поняття необхідної оборони науковцями вважається досить складним, сучасне законодавство надає чітке визначення цього терміна в ст. 36 Кримінального кодексу України. У цій статті наведений вичерпний перелік ознак необхідної оборони. Для забезпечення законності та легітимності застосування необхідної оборони важлива наявність усіх її ознак. Однак, виникає питання: чи дійсно всі ознаки необхідної оборони рівні між собою, чи на практиці деякі з них мають пріоритет при вирішенні справ, пов'язаних з необхідною обороною. [1]

Щоб необхідна оборона вважалася виправданою, захист повинен здійснюватися лише протягом часу існування реальної загрози. Ця загроза визначається тривалістю суспільно не-

безпечного посягання, яке потребує негайного відвернення чи припинення. Термін «передчасна» оборона характеризує випадки, коли шкода була заподіяна до виникнення загрози, що призводить до відповідальності на загальних підставах. Важливо зазначити, що дії особи вважаються правомірними лише тоді, коли вони здійснені протягом часу існування посягання.

Існує також термін «запізніла» оборона, що використовується у випадках, коли посягання вже завершилося або припинилося. Усвідомлення або неусвідомлення особою, яка захищається, того факту, що потреба в застосуванні захисних засобів відпала, є одним з критеріїв оцінювання заподіяної шкоди. Якщо особа не усвідомлювала цього, своєчасність оборони вважається виправданою. Однак, якщо особа усвідомлювала, що реальна загроза зникла, але продовжувала наносити шкоду, то відповідальність за таку шкоду настає на загальних підставах [2, с. 225].

Аналізуючи статтю 36 Кримінального кодексу України, можна дійти висновку, що для дотримання умови своєчасності необхідної оборони дії особи, яка захищається, повинні бути вчинені протягом усього часу здійснення посягання на неї. Однак, часто виникають певні проблеми з розумінням цього принципу.

Суть полягає в тому, що використання права на необхідну оборону, тобто захист, може визнаватися правомірним та виправданим протягом існування стану необхідної оборони, який визначається тривалістю суспільно небезпечного посягання, що потребує припинення або відвернення. Тому, коли шкода завдається до моменту виникнення загрози від суспільно небезпечного діяння або до настання стану необхідної оборони, таке діяння називається «передчасна» оборона, відповідальність за яку настає на загальних підставах.

З цього випливає і протилежна ситуація: випадки, коли особа на перший погляд правомірно скористалася своїм правом на необхідну оборону, але після припинення або відвернення суспільно небезпечного посягання продовжує захищатися та наносити шкоду особі, яка здійснила посягання. В такому випадку дії особи можуть вважатися «запізнілою» обороною, що також може призвести до відповідальності на загальних підставах.

Таким чином, для забезпечення правомірності необхідної оборони важливо дотримуватися принципу своєчасності, тобто захист має здійснюватися лише протягом реального часу існування загрози [3, с. 145].

В такому випадку буде мати місце вже «запізніла» оборона. У випадках, коли особа, яка використовувала захист, стає відповідальною за завдану нею шкоду під час відповідної оборо-

ни, оцінка такої шкоди залежатиме від усвідомлення цією особою обставин, що спонукали її до зупинення посягання та відсутності потреби в подальшому застосуванні захисту. Важливою є практична рекомендація Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р., яка наголошує на необхідності для судів упевнитися, що під час нападу було очевидним, що загроза минула і захист можна припинити або вийти з нього. Якщо суд не може об'єктивно підтвердити це, особа, яка захищалася, несе відповідальність на загальних підставах.

Центральним аспектом необхідної оборони є своєчасність. Це означає, що якщо особа допустила невинну помилку у процесі захисту, щодо ступеня небезпечності, і в результаті перевищила межі необхідної оборони, вона несе відповідальність за завдану шкоду. Також важливою є правильна оцінка моменту припинення суспільно небезпечного посягання.

Законодавство націлене на те, щоб не допускати використання права на необхідну оборону як інструмент для «зворотного» посягання на особу, яка почала посягати. Наприклад, якщо особа успішно захистилася від нападу, але продовжує завдавати шкоду в мстивих цілях (пограбування тощо), вона не має права на захист.

Це особливо важливо, оскільки минулі приклади показали, як необхідна оборона може використовуватися для злочинних дій замість захисту та справедливості [4, с. 15].

Однак, є випадки, коли рамки своєчасності можуть бути неоднозначними. Наприклад, використання заходів для відвернення нападу ще до його початку може бути логічним і виправданим. Проте виникає проблема інтерпретації, коли такі дії маскуються під необхідну оборону, хоча насправді вони самі є суспільно небезпечним посяганням.

Відповідь на це питання надав Пленум Верховного Суду України:

«стан необхідної оборони виникає не лише в момент вчинення суспільно небезпечного посягання, а й у разі створення реальної загрози заподіяння шкоди. При з'ясуванні наявності такої загрози необхідно враховувати поведінку нападника, зокрема спрямованість умислу, інтенсивність і характер його дій, що дають особі, яка захищається, підстави сприймати загрозу як реальну»

Відповідно своєчасність оборони буде вважатися правомірною і в випадку, коли захист застосовується до суспільно небезпечного посягання як такого. [5]

Якщо звернутися до законодавства інших країн, то своєчасність необхідної оборони в США є важливим аспектом права на самозахист. Основним критерієм для обґрунтованого використання сили, включаючи смертельну, є негайність загрози.

Законодавство штатів щодо самозахисту може різнитися, але базується на кількох загальних принципах. Наприклад, «castle doctrine» передбачає, що особа має право застосовувати розумну силу для захисту свого дому від вторгнення. Цей принцип був розширений в багатьох штатах на принцип «stand your ground», який дозволяє людині захищатися будь-де, де вона законно перебуває, без обов'язку відступати, якщо вона обґрунтовано вірить, що це необхідно для запобігання смерті або серйозного тілесного ушкодження [6].

Для виправдання необхідної оборони критичним є момент, коли загроза стає негайною. Виправдано застосовувати силу тільки тоді, коли існує реальна небезпека і дії необхідні для запобігання їй. Наприклад, якщо хтось застосовує силу для відбиття нападу, це вважається обґрунтованим. Однак застосування сили після того, як загроза минула, навіть якщо воно обумовлено гнівом або бажанням помсти, не є виправданим [7].

Таким чином, в США своєчасність дій у необхідній обороні оцінюється на основі обґрунтованості віри в негайну загрозу та необхідність використання сили для захисту.

Підсумовуючи, ключову роль відіграє реальна загроза вчинення суспільно небезпечного посягання. Для розуміння цієї особливості можна навести досить простий приклад.

У випадку, якщо особа перетнула кордони приватної власності іншої особи, з метою суспільно небезпечного посягання (пограбування, вбивство, крадіжка) і отримала шкоду нанесену їй захисними пристроями, предметами, механізмами, основна функція яких полягає в захисті певної території (капкани, тощо) така особа отримала шкоду та припинила суспільно небезпечне посягання, при цьому вона несла реальну загрозу правам та інтересам особи, на яку вона посягала.

В свою чергу особа, яка захищалася буде звільнена від відповідальності за завдану шкоду, оскільки перебувала в стані необхідної оборони.

В такому випадку своєчасність оборони хоча і відбулася до суспільно небезпечного посягання, але при цьому основна її мета досягнута, тобто суспільно небезпечне посягання зупинено через загрозу його здійснення.

Висновки. Визначення своєчасності як основної ознаки необхідної оборони є актуальним та доцільним з кількох причин. По-перше, це забезпечує правову визначеність та ясність для осіб, які захищаються, дозволяючи їм зрозуміти межі дозволеної оборони. По-друге, своєчасність захисту запобігає зловживанню правом на необхідну оборону, коли оборона використовується як засіб помсти чи для завдання шкоди

після припинення загрози. По-третє, своєчасність допомагає судами об'єктивно оцінювати обставини кожного конкретного випадку, враховуючи реальну загрозу та поведінку нападника. Це сприяє справедливому та обґрунтованому правосуддю, що є основою правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний Кодекс України. Редакція від 19.05.2024. Документ 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 01.06.24).
2. Столяр Т.В. Перевищення меж необхідної оборони: поняття, ознаки та види відповідальності в разі виникнення ексцесу. 2015. 260 с.
3. Столяр Т.В. Криміналізація умисного вбивства та умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження в разі перевищенні меж необхідної оборони. 2016. 235 с.
4. Хавронюка М.І. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року. 2001. 1104 с.
5. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про необхідну оборону» : станом на 20 травня 2021 р. / Верховна Рада України. Офіц. вид. Київ : Парлам. вид-во, 2021. 76 с. (Бібліотека офіційних видань).
6. NCSL. Self-Defense and 'Stand Your Ground'. URL: <https://www.ncsl.org/civil-and-criminal-justice/self-defense-and-stand-your-ground> (дата звернення: 02.06.2024).
7. Justia Verdict. What Makes Self-Defense Justifiable?. URL: <https://verdict.justia.com/2019/06/17/what-makes-self-defense-justifiable> (дата звернення: 13.06.2024).